

TANULMÁNY

Joanne Cormac

LISZT, NYELV, IDENTITÁS: A MULTINACIONÁLIS KAMÉLEON*

Liszt imponálóan céltudatos volt a public relations terén, és eszközök egész sorát alkalmazta a róla alkotott kép számára kívánatos módosítására. Sikerral alakított ki különböző identitásokat, amelyekkel a közvélemény hol azonosult, hol pedig megkérdőjelezte őket. Ezek a Liszt jellemében rejlő „ellentmondások” nagy kavardást okoztak, és sok vitát váltottak ki a Liszt-irodalomban; az egyik aspektus, nevezetesen Liszt nemzeti hovatartozása pedig különösen zavarba ejti a tudósokat. A szerzők a vitában a legkülönbözőbb nézeteket képviselték, kijelentve, hogy Liszt „igazából” magyar, francia, német, illetve „kozmpolita” volt. Alan Walker például makacsul azt tartja, hogy „Liszt magyar volt gondolataiban, szavaiban és tetteiben egyaránt”.¹ Újabban Dana Gooley felvetette, hogy a különböző nemzeti identitásokat Liszt eszközként használta a közönség meghódításához,² ám a nyelvnek az identitások kialakításában játszott szerepét mostanáig elhanyagolták. Cikkem azt vizsgálja, hogyan igazította hozzá Liszt élete folyamán nyelvhasználatát ahhoz a célhoz, hogy bizonyos csoportokkal elfogadtassa magát, illetve hogy mások róla alkotott képét befolyásolja.

Annak érdekében, hogy definiálni lehessen azt a kontextust, amelyben Liszt nyelvi stratégiáit alkalmazta, cikkem először is röviden áttekinti a nemzeti hovatartozás és a nyelv összefüggésének 19. századi felfogását. Ezt követően a különböző nyelvek Liszt általi változó színvonalú és gyakoriságú használatát rávetíti az életrajzra, annak érdekében, hogy megtudhassuk: mi sugallta ezeket a nyelvi identitásában megfigyelhető változásokat. A cikk második fele részletesen megvizsgálja Liszt levelezését, hogy rávilágítson arra, miért és hogyan használta azt az eszközt, amely kétnyelvű beszélők³

* Joanne Cormac „Liszt, Language and Identity. A Multinational Chameleon” című tanulmányának (*19th Century Music*, Vol. 36/3., Spring 2013, 231–247.; © 2013 by the Regents of the University of California) magyar fordítása. A fordítást a University of California Press szíves engedélyével közöljük.

1 Alan Walker: *Liszt Ferenc*, I–III. Ford. Rác Judit, Fejérvári Boldizsár. Budapest: Zeneműkiadó, 1986–2003, I.: *A virtuóz évek*, 73.

2 Dana Gooley: *The Virtuoso Liszt*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. Ld. különösen a 3. fejezetet: „The Cosmopolitan as Nationalist”, 117–155.

3 A „kétnyelvű” kifejezés különböző emberek számára mást és mást jelent, és sok vitát váltott ki a nyelvészek körében. Ld. például: Michael Agar: „The Biculture in Bilingual”. *Language in Society*, 20. (1991), 167–181.; vagy Bee Chin Ng – Gillian Wigglesworth: *Bilingualism. An Advanced Resource Book*. New York: Routledge, 2007. E cikkben kétnyelvűségen két nyelv csaknem anyanyelvi szintű ismeretét értjük.

rendelkezésre áll, s amelyet „codeswitching”-nek⁴ (beszéd közbeni nyelvváltásnak) neveznek. Ennek eredményeképp arra a következtetésre jut, hogy ezt az eszközt Liszt arra használta, hogy különféle (nemzeti és egyéb) identitásokat, vagy pedig kedvező képet alakítson ki magáról mások szemében.

Lisztet hosszú időn át érte a mesterkéeltség vádja mind életében, mind pedig halála után; részben azért, mert zenéjét és nyelvét hatások széles skálája érte. Susan Bernstein felveti, hogy Liszt esetében az anyanyelv hiánya is hozzájárult ehhez: „Liszt számára minden nyelv felvett nyelv. [...] Liszt, a nyelve, a zenéje és minden cselekedete destabilizálja azt az elképzelést, hogy a mű mindig identitást tükröz, éppen úgy, ahogyan az ’anya’-nyelv ’természetes’ módon visszatükröz egy származást és egy nemzeti azonosságot.”⁵ Kortársai számára különlegesen nehéz feladatot jelenthetett Liszt nyelvének és identitásának úgymond mesterkelt kapcsolatát értelmezni, miután nyelv és ország kapcsolatát a 18. század végén és a 19. század elején igen hangsúlyosnak érezték. Ezt a korszakot, mint a felemelkedés időszakát, amelynek során számos ország küzdött ki autonómiáját vagy egyesítését, a tudósok gyakran „a nacionalizmus születése” címkével látják el. A nyelv és a nemzet között fennálló szoros kapcsolat gondolatát számos író karolta fel különböző országokban. Jean-Jacques Rousseau ezzel kezdte *Esszé a nyelvek eredetéről* című írását (1761): „A beszéd különbözteti meg az embert az állatoktól, a nyelv különbözteti meg a nemzeteket egymástól. Csak akkor tudjuk meg egy emberről, hová való, miután már megszólalt.”⁶ A nyelv és nemzet közötti alapvető kapcsolatot azonban Johann Gottfried Herder írásai tárták fel a maga teljességében. „Über den Ursprung der Sprache” című tanulmányában (1771) Herder azt írja, hogy „a népek által beszélt nyelvek különbözősége nem tulajdonítható olyan külső körülményeknek teljes egészében vagy akár döntő részben, mint az éghajlat vagy a földrajzi távolság, hanem nagyrészt olyan belső tényezőknek, mint a családok és nemzetek kapcsolataiból eredő beállítottságok és attitűdök. A konfliktusok és a kölcsönös ellenszenv jelentős mértékben járult hozzá a nyelvek differenciálódásához.”⁷ Herder e tárgyban született írásai a 19. században széles körben keltették fel az érdeklődést bensőnk kifejezése és az iránt az elképzelés iránt, hogy a nyelv elménket és szellemünket tükrözi vissza – sőt, hogy éppenséggel a lényege annak, amik vagyunk. A nyelvet immár nem a kommunikáció pusztá eszközének, hanem egy adott nép gyermekeit összekötő mélyebb összetartozás-érzés megtestesítőjének tekintették. Más szerzők hamarosan továbbépítették ezt az elképzelést. Johann Gottlieb Fichte 1808-ban ezt írta 13. előadásában: „Az államok első, eredeti és va-

4 Ld.: „code-switching”, in: Joan Swann, Rajend Mesthrie, Ana Deumert, Theresa M. Lillis: *A Dictionary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004, 40–41.

5 Susan Bernstein: *Virtuosity of the Nineteenth Century. Performing Music and Language in Heine, Liszt and Baudelaire*. Stanford: Stanford University Press, 1998, 124–25.

6 Jean-Jacques Rousseau: *Esszé a nyelvek eredetéről*. Ford. Bakcsi Botond. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2007, 5.

7 Johann Gottfried Herder: „The Origin of Language”. In: *J. G. Herder on Social and Political Culture*. Ed. and transl. F. M. Barnard. Cambridge: Cambridge University Press, 1969, 167. Magyarul: uő: „Értekezés a nyelv eredetéről”. In: uő: *Értekezések, levelek*. Ford. Rajnai László, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983.

lóban nemzeti határai kétségtelenül a belső határai. Az egyazon nyelven beszélőket magából a természetből fakadó láthatatlan kötelékek sokasága egyesíti egymással, jóval bármifajta emberi alkotás kezdete előtt; ők azok, akik megértik egymást, és birtokában vannak annak a képességnek, hogy továbbra is – és egyre világosabban – megértsék egymást; összetartoznak, és természettől fogva egységes és elválaszthatatlan egészet alkotnak.”⁸ Itt is az azonos nyelvet beszélők közötti mély, spirituális megértés gondolata kap hangsúlyt.

Ugyanezek a gondolatok érintették meg Liszt saját köreit is. Richard Wagner indíttatva érezte magát, hogy írásokat publikáljon a német nacionalizmusról, és ő is egyértelműen összekapcsolta a nemzeti identitást a nyelvvel. Ezzel „Was ist Deutsch?” című tanulmányában foglalkozik: „Jacob Grimm [...] bebizonyította, hogy a ’diutisk’ vagy ’deutsch’ szó nem jelent mást, mint ami otthonos a mi szármunkra, s itt ez a ’mi’ azokat jelenti, akik egymás számára érthető nyelven beszélnek.”⁹ Később pedig így ír Wagner:

Ez a szó [deutsch] azokat a népeket jelöli, amelyek őshazájukban maradván továbbra is ősi anyanyelvükön beszéltek, miközben az egykori római tartományokban uralkodó törzsek feladták anyanyelvüket. A „deutsch” [nép] eszméje a beszédhez és az őshazához kapcsolódik. [...] Ami megkülönböztette a tulajdonképpeni „Deutschen”-t a frankoktól, a gótoktól, a lombardoktól stb., az nem más, mint hogy az utóbbiak örömeiket lelték az idegen földben, letelepedtek rajta, és összevegyültek népével, egészen addig, amíg el nem felejtették saját nyelvüket és szokásaikat. A tulajdonképpeni német, éppen ellenkezőleg, mindig idegenként nehezedett más népekre, mert idegen földön nem érezte jól magát.¹⁰

Herderhez és Fichtéhez hasonlóan Wagner is a nyelvet tekinti a német népet elsősorban meghatározó tényezőnek. Számára a német szellem megtestesítői közül csupán a zene foglal el magasabb helyet.

Liszt egykori barátja, Heine ugyancsak azonosulhatott Wagnernek a „Deutschen”-ről alkotott nézetével. Jeffrey Sammons szerint Heine „Franciaországban nem engedte át magát teljesen az akkulturációnak”,¹¹ annak ellenére, hogy ottani száműzetése igen hosszúra nyúlt. Úgy döntött, hogy megőrzi német identitását, és azonosult azzal a tipikusan német nézettel, hogy a franciák „megmaradnak a dolgok felszínénél, ékesszólóak és szívélyesek, de nélkülözik a valódi német érzelmi és filozófiai mélységet”.¹² Sammons ezt az asszimilációval szemben tanúsított tudatos ellenállást a nyelvvel kapcsolja össze: „Jóllehet a második nyelve a francia volt, Heine sohasem vált igazán kétnyelvűvé; a korabeli adatok egyértelműen arra utalnak, hogy igen erős német akcentussal beszélt franciául, írásban pedig leleményesen és len-

8 Johann Gottlieb Fichte: „Thirteenth Address”. In: uő: *Addresses to the German Nation*. Transl. R. F. Jones and G. H. Turnbull. Westport, CT: Greenwood Press, 1979, 223–224.

9 Richard Wagner: „What is German?”. In: *Richard Wagner’s Prose Works. Art and Politics*. Ed. and transl. William Ashton Ellis, London: Kegan Paul, Trench and Trübner, 1895, IV., 152.

10 Uott

11 Jeffrey L. Sammons: *Heinrich Heine: A Modern Biography*. Princeton: Princeton University Press, 1979, 171.

12 Uott, 152–154.

dületesen, de nem teljesen hibátlanul fogalmazott. Egyetlen művét sem írta franciául, még azokat sem, amelyek először azon a nyelven jelentek meg; mindent németül írt meg, és azt fordították franciára. [...] Mint Thomas Mann-nak és számos más száműzött modern írónak, Heinének is egész lénye összefonódott az anyanyelvével, és nem válhatott honossá egy másikban.”¹³ Sammons felveti egy megszemenően romantikus, a nyelv által megvalósuló kapcsolat gondolatát Heine anyanyelve és bensőjének, „egész lényének” kifejezése között.

A nyelv és a nemzeti identitás még olyanok számára is kéz a kézben járt egymással, akiket nem érdekeltek Herder, Hegel, Fichte, Humboldt és a többiek művei. A 19. század elején a filológia hatalmas lépésekben haladt előre. Hirtelen nagyszámú „anyanyelv” vált érdemessé a vizsgálatra, első ízben adták ki számos nyelvnyelvtanát, beleértve Josef Dobrovský cseh grammatikáját 1809-ben. Első ízben kezdtek tanulmányozni olyan nyelveket, mint a litván, az albán vagy az örmény,¹⁴ és ebben a században születtek meg az újlatin nyelvek első történeti áttekintései is.¹⁵ Ezzel egy időben robbanás zajlott le a nyelvek sokaságán íródott könyvek kiadása terén, szemben a latin nyelv addigi monopóliumával. Mindez az írni-olvasni tudás növekvő elterjedésével járt együtt.

A nemzeti nyelv kitüntetett szerepet játszott abban a nagyszámú nemzeti mozgalomban és forradalomban, amely a század folyamán kirobbant. A nyelv jelentősége rendkívül nagy volt például a Liszt rokonszenvét élvező magyar nemzeti mozgalom számára is. A zeneszerző életében Magyarország a Habsburg-császárság¹⁶ irányítása alatt állt, és a császári hatalom által elnyomottnak érezte magát. 1784 májusában Magyarországon minden hivatalos érintkezés és oktatás nyelve a német lett, miután a magyart „tökéletlennek” és „a civilizáció követelményeit ki nem elégítőnek”¹⁷ minősítették. A tisztségviselőktől sokszor azt követelték, hogy három éven belül sajátítsák el a német nyelvet. Az ehhez hasonló rendszabályok lobbantották lánggra a magyar nemzeti kultúra széles körű újjáélesztését. Ennek eredményeképpen a nyelv növekvő használata és modernizálása a nacionalista mozgalom fontos részévé vált.

A 19. századi gondolkodás számára tehát a nyelv identitást, mégpedig nemzeti identitást fejezett ki. A szociolingvisztika két fő iskolát különböztet meg az identitás felfogásával kapcsolatban. Hagyományosan ezt olyasvalaminek szokták tekinteni, mint ami „születésünktől fogva vagy gyermekkori körülményeink révén került hozzánk [...] és ami később már lényegében változatlan marad”. Ezt „strukturális” megközelítésként ismerték, és feltehetjük, hogy a 19. században a legtöbben ilyen módon szemlélték anyanyelvüket és nemzeti identitásukat. A szociolingvisz-

13 Uott

14 Holger Pedersen: *The Discovery of Language. Linguistic Science in the Nineteenth Century*. Ford. John Webster Spargo. Bloomington: Indiana University Press, 1962, 12.

15 Uott, 97.

16 Liszt tanúja volt annak is, amikor a Habsburg-császárságból az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés nyomán létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia.

17 Ld. Kontler László: *A History of Hungary*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, 94.

tika művelői azonban egyre inkább a „posztstrukturalista” vagy „konstrukcionista modell” hívei, amely mind a nyelvet, mind a nemzeti identitást olyasvalaminek látja, amit „egész életünk folyamán építünk és alakítunk”.¹⁸ David Block megfogalmazása szerint „posztstrukturalista megközelítésben az identitás olyan társadalmilag létrehozott, tudatos, folyamatos narratíva, amelyet az egyén alkalmaz, interpretál és vetít ki öltözékére, testmozgására, cselekedeteire és nyelvére”.¹⁹ Ezen túlmenően Tope Omoniyi megfigyelte, hogy a legtöbb ember egyidejűleg több identitásopciót tart készenlétben, és a körülményeknek megfelelően veszi elő közülük egyiket vagy másikat.²⁰ Az identitás ilyen felfogása szokatlan lett volna a 19. században, sőt talán felületesnek is hatott volna, mégis ez áll sokkal közelebb ahhoz, ahogy a fogalmat Liszt értette és kezelte. Nyelve, mint látni fogjuk, jelentékeny „átalakulásokon” ment át élete folyamán, s ezek mindegyike azt az igényt elégítette ki, hogy egy adott pillanatban a megfelelő identitást erősítse vele.

Liszt nyelvi átalakulásai

Liszt nyelvi öröksége és fejlődése szokatlan és bonyolult volt. Raiding városkában született, az osztrák–magyar határ közelében. A ma Ausztriában fekvő Raiding Liszt életében Magyarországhoz tartozott. Ausztriához csupán 1919-ben került, Liszt tehát szülőhelyére csakis mint Magyarország részére gondolhatott. Liszt édesapja, Adam, német ajkú bevándorlóktól származott; édesanyja pedig ugyancsak ausztriai német származású volt. Sem szülei, sem pedig Liszt nem beszéltek magyarul. Otthon németül társalogtak, közelebről az „alsóbb néposztályok” bécsi németjét használták.²¹ Ez nem volt szokatlan azon a Magyarországon, ahol németekből, románokból, szlovákokból, szerbekből és horvátokból álló, jelentős bevándorolt népesség élt, és amely éppen ezért különösen soknyelvű volt.²²

18 John E. Joseph: *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, 215.

19 David Block: „Identity in Applied Linguistics”. In: *The Sociolinguistics of Identity*. Ed. Tope Omoniyi and Goodith White. London: Continuum, 2006, 39.

20 Tope Omoniyi: „Hierarchy of Identities”. In: *The Sociolinguistics of Identity*, 19.

21 Ezt bizonyítják Liszt édesanyjához írt korai levelei: ld. Hamburger Klára (szerk.): *Franz Liszt Briefwechsel mit seiner Mutter*. Eisenstadt: Burgenländische Landesregierung, 2000, továbbá a kortársak visszaemlékezései, például: Adrian Williams: *Portrait of Liszt. By Himself and His Contemporaries*. Oxford: Clarendon Press, 1990, 243.

22 A cikknek ez a bekezdése több ponton korrekcióra, illetve kiegészítésre szorul. Raiding – magyar néven: Doborján – sohasem volt városias település („small town”), és ma is csupán néhány száz lakosa van. A List név egyaránt lehet horvát és osztrák eredetű: az egykori nyugati gyeptű német ajkú lakosságát a középkorban telepítették a mai Burgenland területére; a 16. században pedig nagy számban települtek oda a török hódítás elől menekülő horvátok. Liszt Ferenc édesapja tehát semmiképpen sem „bevándorló” leszármazottja, hanem egy évszázadok óta Magyarországon élő népcsoport tagja volt; ő és az ő édesapja is az akkori Magyarország területén született. (A magyaros „Liszt” írásmódot éppen Liszt édesapja kezdte használni.) Liszt édesanyja viszont valóban Alsó-Ausztriában, Kremsben született, és férjhezmenetele előtt Bécsben volt szolgálóleány: innen „az alsó néposztályok bécsi németisége”. A szerző abban a tekintetben is tévesen általánosít, hogy természetesen korántsem minden magyarországi nemzetiség tekinthető „bevándoroltnak”. (A ford.)

Liszt zenei tehetsége hamar feltűnt édesapjának, aki nekilátott, hogy elősegítse fiának zongoristakarrierjét. Édesapjával először Bécsbe utaztak, ahol Liszt egy évig Czernynél és Salierinél tanulhatott. Adam azt is szerette volna, ha fia nyelvet tanul. Beadványt írt munkaadójának, Esterházy II. Miklós hercegnek, azt kérve, hogy helyezze őt át Bécsbe, mert „[e]lsőrangú zenetanárról kell gondoskodni, aki hetenként legalább háromszor foglalkozik velem, emellett a fiú franciául és olaszul is tanulna.”²³ Ezért valószínű, hogy Liszt már korán szert tett valamennyi francia és olasz nyelvtudásra.

Rövid magyarországi tartózkodás után Liszték Párizsba utaztak, s útközben megálltak, hogy a fiú koncerteket adjon Bécsben, Dél-Németországban és Kelet-Franciaországban.²⁴ Amikor 1823 decemberében Párizsba érkeztek, Liszt még csupán tizenkét esztendő volt, és a következő tizenöt évben nem tért vissza Magyarországra – ez hosszabb idő annál, mint amennyit „szülőhazájában” eltöltött. Noha nem jutott be a Conservatoire-ba, ahol nem volt betöltetlen hely, és ahová akkoriban nem vettek fel külföldieket, a párizsi társadalom meleg fogadtatásban részesítette, és hamarosan befogadták maguk közé. Liszt pedig gyorsan elsajátította a francia nyelvet. 1824 decemberében a *L'Etoile* arról tudósított, hogy „jóllehet csak kevéssel ezelőtt kezdett el franciául tanulni, [Liszt] már világosan, időnként pedig egyenesen oly választékosan fejezi ki magát ezen a nyelven, hogy az sok tizenhat vagy tizenhét évesnek is becsületére válna”.²⁵ Ez a gördülékeny nyelvtudás együtt járt a francia társadalomhoz való asszimilációval és a francia kulturális élet iránti érdeklődéssel, amelyet Liszt életkora is elősegített.²⁶ Kézenfekvő, hogy átvett helyi modorosságokat, és úgy fest, hogy a kiejtése is olyan volt, mint az anyanyelvi beszélőké.²⁷

Édesanyjának ekkoriban írt levelei egyértelmű váltásról tanúskodnak Liszt nyelvi preferenciájában. Hamburger Klára levelezéskiadásának első levelében, amelynek dátuma 1827. augusztus 24., a fiú arra kéri édesanyját, hogy édesapja betegsége miatt utazzon Franciaországba. A levél teljes egészében németül íródott.²⁸ Ekkor Liszt már csaknem négy éve Párizsban élt, és az adatok tanúsága szerint immár folyékonyan beszélt franciául. Valószínűnek látszik, hogy 1827-ig, édesanyja Párizsba utazásáig azért kellett neki németül írnia, mert azt megelőzően az anya nem rendelkezett semmilyen francia nyelvtudással. Az 1820-as évekből sajnos

23 Walker: *Liszt Ferenc*, I., 90.

24 Legány Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon, 1869–1873*. Budapest: Zeneműkiadó, 1976.

25 Williams: *Portrait of Liszt*, 13.

26 A gyermekek általában könnyebben és tökéletesebben beilleszkednek egy új közösségbe és kultúrába, mint a felnőttek. Robert F. Roeming szerint „amikor valaki gyermekként egyidejűleg két nyelvet sajátít el, akkor a nyelvvel együtt összes aspektusának teljes viselkedésmintáját magába szívja”. Robert F. Roeming: „Bilingualism and the National Interest”. *Modern Language Journal*, 55. (1971), 73.

27 „A bevándorló gyermekeknek általában nagyobb az esélyük arra, hogy elsajátítsák az anyanyelvi beszélők kiejtését, mint a felnőtt nyelvtanulóknak, miután a felnőttek 'az első nyelvük (L1) révén már kialakult fonetikai kategóriák hatására másképp dolgozhatják fel a befogadott fonetikai információt, mint a gyermekek'.” Alene Moyer: „Ultimate Attainment in L2 Phonology. The Critical Factors Of Age, Motivation, and Instruction”. *Studies in Second Language Acquisition*, 21. (1999), 82.

28 Hamburger (szerk.): *Franz Liszt Briefwechsel mit seiner Mutter*, 41. (F 1 jelzésű levél, 1827. augusztus 24.).

alig maradt fenn levél. A Hamburger-kiadás második, 1831. május 11-én kelt levele teljes egészében franciául íródott,²⁹ és ettől fogva Liszt szinte mindig franciául írt édesanyjának Párizsból, alkalmanként egy-egy német mondattal vagy bekezdéssel. Úgy fest, hogy mihelyt Anna (bár maga egész életében továbbra is németül írt a fiának) megtanult franciául olvasni, Liszt felhagyott a német nyelvű levélírással. Ennek oka az is lehetett, hogy növekvő franciatudása egyszerűen elsorvasztotta a németjét – általános jelenség ez bevándorolt gyermekek esetében.³⁰ Ám abból az identitásból is következhetett, amelyet Liszt magáról sugallni akart. A szociolingvisztika megfigyelte, hogy amikor a nyelvhasználatáról kérdeznak valakit, akkor az gyakran „a magas presztízsű nyelv vagy nyelvváltozat használatát említi”. Ugyanakkor „tagadja a stigmatizált nyelvi kódok ismeretét és használatát”.³¹ Liszt karrierje és szociális státusa szempontjából minden bizonnyal fontos volt, hogy gyorsan elveszítse alsó osztálybeli német dialektusát, és az a kifinomultabb francia nyelv váljon anyanyelvévé, amely akkoriban természetesen a nyugat-európai elitek lingua francájának (mint a neve is mutatja: domináns) státusát élvezte.

A németnek mint Liszt „természetes” kommunikációs eszközeinek helyét a francia foglalta el. Hátralévő életében pedig mindvégig szívesebben beszélt és írt franciául. A weimari éveiben kiadott írásait például franciául fogalmazta, és Peter Cornelius fordította őket németre.³² Hogy Liszt a francia nyelvet részesítette előnyben, arról a dalai is tanúskodnak. Némelyikükben olyan hangsúlyozási hibák találhatók, amelyeket egy született beszélő nem követne el. Az ilyen hibák elsősorban a német, nem pedig a francia szövegű dalokban fordulnak elő.³³ Hasonló nehézségekbe ütközött Liszt akkor is, amikor a *Faust-szimfóniában* a „das ewig Weibliche” szavakat zenésítette meg, és csak azért javította ki a hibát – már a kottametszés elvégzése után –, mert Hans von Bülow egy 1861-es levelében felhívta rá a figyelmét.³⁴

Az „ewig Weibliche”-anekdota arra enged következtetni, hogy Liszt kevésbé érezte magát otthonosan a német nyelvben, mint a franciában. S valóban, míg franciasága mindvégig folyékony maradt, némettudásának színvonala egész élete folyamán ingadozott, s ezek az ingadozások szorosan kapcsolódtak ahhoz az identitáshoz, amelyet hangsúlyozni kívánt. Levelei, mindenekelőtt azok, amelyeket édesanyjának írt, németiségének páratlan krónikájával szolgálnak számunkra. E levelek Hamburger-féle kiadása sokkal többet elárul, mint La Mara gyűjteménye, mivel La Mara kijavította Liszt eredeti német szövegét, és gyakran nem adta meg az eredeti

29 Uott, 42. (F 2 jelzésű levél, 1831. május 11.)

30 A részletekről ld. Herbert W. Seliger–Robert M. Vago: „The Study of First Language Attrition. An Overview”. In: *First Language Attrition*. Ed. Herbert W. Seliger and Robert M. Vago. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 3–15.

31 Lesley Milroy–Matthew Gordon: *Sociolinguistics. Method and Interpretation*. Oxford: Blackwell, 2003, 211.

32 Ld. Detlef Altenburg: „Autoren und Übersetzer”. In: Franz Liszt: *Sämtliche Schriften. Dramaturgische Blätter*. Ed. D. Altenburg, Wiesbaden: Breitkopf & Härtel, 1989, V., 149–154.

33 Ld. Monika Hennemann: „Liszt’s Lieder”. In: *The Cambridge Companion to Liszt*. Ed. Kenneth Hamilton, New York: Cambridge University Press, 2005, 195.

34 Ld. Somfai László: „Die Metamorphose der ‘Faust-Symphonie’ von Liszt”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. (1963), 290.

nyelvet.³⁵ Hamburger kiadása érintetlenül hagyja Liszt gyakori helyesírási hibáit, az accusativus és a dativus összekeverését, a nagybetűk és egyes igeragozások zűrzavaros használatát. Liszt nyilvánvalóan fájlalta pontos nyelvtani ismereteinek hiányát, mert 1854 márciusában ezt írta Joachim Raffnak: „Mit szólsz a német irkálásomhoz? Sokért nem adnám, ha lassan-lassan eljuthatnék odáig, hogy írásaimat németül fogalmazzam. De most még teljesen hiányzik belőlem a szintaxis ujjazata!”³⁶

Liszt nehézségei a német nyelvtannal esetleg megmagyarázhatóvá válnak azáltal, ha tekintetbe vesszük a nyelv elsajátításának körülményeit. Tudjuk, hogy rendszeres tanulmányait feláldozta korai zongoraművészi sikereinek oltárán. Bár gyermekkorának nyelve a német volt, az ezen a nyelven kapott oktatás idő előtt megszakadt. Feltehető, hogy németül elsősorban édesanyjától tanult. Érdekes módon Anna Liszt leveleiben hasonló hibákat találunk, mint a fia által írtakban, annak ellenére, hogy az ő anyanyelve a német volt és maradt. Fontos emlékeztetnünk arra, hogy Anna, szociális körülményei következtében, nem sok rendszeres oktatásban részesült, nyelvtani hiányosságai tehát nem különösen meglepőek. Leveleiből nyilvánvaló, hogy németjét szóban és nem iskolai oktatás révén sajátította el. Úgy fest tehát, hogy a fiú örökölte az anya írásbeli hibáit.

Láttuk, hogy Liszt németsége az 1830-as években romlásnak indult, és a francia nyelv használata lépett a helyébe, ezzel szemben az 1840-es évek végén és az 50-es években írott levelek a német nyelv iránti megújult érdeklődésről tanúskodnak, továbbá arról, hogy nyelvismeretének színvonala minden korábnál magasabb szintet ért el. Ezek a nyelvi természetű fejlemények könnyen magyarázhatók Liszt életrajzi körülményeivel. 1842-ben részidős karnagyi állást ajánlottak fel neki a weimari udvari színháznál. Kezdetben azt ígérte, hogy az év három hónapját fogja Weimarban tölteni – ennek az ígéretnek csupán helyel-közzel tett eleget –, ám 1848 februárjában teljes időben elfoglalta állását, és letelepedett a német kisvárosban. A következő 12 évben kizárólag Weimarban élt, és későbbi életében is az évnek mintegy a harmadát ott töltötte. A Weimarba költözés sokak számára különösnek tetszett, de az 1830-as évek vége felé Lisztet sok kritika érte Párizsban, s esetleg ez tette vonzóvá számára a németországi karriert. A riválisa, Thalberg iránti bámulat szinte egyhangú volt, miközben Liszt vegyes fogadtatásban részesült. Mindemellert Párizsban magasztalták Thalberg kompozícióit, Lisztéit pedig mellőzték vagy lehúzták. Megtépzott párizsi tekintélye arra készítette Lisztet, hogy máshol próbálkozzon. Weimar semmiképp sem az első választása volt. 1846. október 22-én azt írta édesanyjának, hogy első operáját, a *Sardanapale*-t Bécsben fogják előadni, és hogy jó esélye van egy ottani karnagyi állás elnyerésére.³⁷ A posztot akkoriban betöltő Donizetti súa-

35 Ez a probléma Liszt leveleinek újabb kiadásaiban is felmerül. Példa erre: Adrian Williams (ed.): *Franz Liszt Selected Letters*. New York: Oxford University Press, 1998. [A továbbiakban *Selected Letters*.] Ez a Liszt-levelek széles skáláját tartalmazó, egyébként kitűnő fordítás-gyűjtemény következetlen a nyelvváltások jelzésében, ami nagy kár, hiszen a nyelvválasztás adott esetben maguknál a szavaknál is többet mondhat el.

36 Walker: *Liszt Ferenc*, I., 38. Eredetiben: „Was sag[s]t du zu meiner Deutsch Schreiberei? – Ich gäbe viel daran, wenn ich es nach und nach so weit bringen könnte meine Aufsätze deutsch zu redigieren – Es fehlt mir aber durchaus der Fingersatz der Syntax!” Franz Liszt: *Sämtliche Schriften*, V, 154.

37 Hamburger (szerk.): *Franz Liszt Briefwechsel mit seiner Mutter*, 197. (F 61 jelzésű levél, 1846. október 22.).

lyos beteg volt, és Liszt kilátásai fényesnek ígértek. A *Sardanapale* azonban sohasem készült el, Donizetti 1848-ban bekövetkezett haláláig megtartotta az állást, akkorra pedig Liszt már elkötelezte magát Weimar mellett.

Legyen szó akár Weimarról, akár Bécsről, Liszt egy időre egyértelműen a német nyelvű világban óhajtott letelepedni. Ekkor tehát szükségessé vált számára elvesztett anyanyelvének (vagy még inkább a nyelv standard, felső osztálybeli variánsának) „újratanulása” annak érdekében, hogy piacképes lehessen az új helyzetben. „Germán” identitását nyelvén keresztül helyezte előtérbe. És valóban, az ebből az időből származó levelei azt mutatják, hogy németisége figyelemre méltóan javult. 1848-tól kezdve, amikor elkezdett teljes állásban Weimarban dolgozni, újra egy olyan időszak következett, amikor anyjának németül írt. Leveleinek nagy része továbbra is francia nyelven íródott, ám a Hamburger-gyűjteményben található 13 teljes egészében német nyelvű levél többsége 1848 és 1860 között, tehát Liszt weimari működésének idején keletkezett. Ezt követően csökken az Anna Lisztnek németül írt levelek száma. Édesanyjának írt korábbi leveleiben Liszt szinte kizárólag titkosításra használta a német nyelvet, a weimari évek német leveleinek témája azonban egyáltalán nem tetszik érzékenynek. Egy 1854. április 20-i levél például teljes egészében németül íródott, ám kizárólag ártatlan dolgokkal foglalkozik, többek között érdeklődik édesanyja lábának állapotáról (amelyet akkor tört el, amikor két évvel korábban meglátogatta Lisztet Weimarban), és eldicsekszik Daniel fiával, aki éppen elnyert egy díjat.³⁸ A nyelv megválasztása azzal függhet össze, hogy Liszt immár rendszeresebben használta a német nyelvet a mindennapi érintkezésben.³⁹ Hasonló jelenséggel találkozunk Liszt magyar barátjához, Augusz Antal báróhoz intézett leveleiben. Levelezésük 1846-ban kezdődött, és 1855-ig Liszt Augusz bárónak kizárólag franciául írt, egyetlen rövid német nyelvű kitérőtől eltekintve. 1855 júniusa és 1856 decembere között viszont a levelek többségét németül írta, és csupán néhányat franciául. Ezt követően azután mégis legtöbbször franciául írt neki, egy alkalmi jellegű német levélről eltekintve. A weimari időszakban ugyancsak németül levelezett Wagnerrel, Schumannal, Peter Corneliusszal és Felix Draesekével.⁴⁰

Annak ellenére, hogy Liszt újratanulta az „anyanyelvét”, nem sok minden utal arra, hogy emögött öröksége újrafelfedezésének igénye rejlett volna. Levelei és naplói nem árulkodnak szentimentális érzésekről a nyelv iránt. Korábban nem törekedett arra, hogy javítson némettudásán, és németül beszélő anyjával is hosszú ideig franciául levelezett. A német nyelv iránt feltámadó érdeklődését az a tudat motiválta, hogy identitásának rekonstruálása előnyösen lesz felhasználható új kör-

38 Uott, 264–265. (F 82 jelzésű levél, 1854. április 20.).

39 Ám Liszt ebben a korszakában is keverte az accusativust a dativusszal. Uott, 26.

40 Ld. például: Williams: „Note to the Reader”. in: *Selected Letters. A Wagner-levelek ebben a kiadásban csaknem mindig „G” jelzésűek, ami azt jelenti, hogy az eredeti források német nyelvűek.* Ld. például a 268. számú levelet a 320., a 269. számút a 323. vagy a 270. számút a 325. oldalon. Ld. még: uott, 275. (227. levél Schumannhoz, 1849. június 5.), 365. (393. levél Corneliushoz, 1854. szept. 3.), ill. 452. (393. levél Draesekéhez, 1858. jan 10.).

nyezetében. Egy élettársának, Marie d’Agoult-nak 1843 decemberében írott levél világosan tanúskodik arról, hogy Liszt kiszámított módon tett meg minden tőle telhetőt azért, hogy Németországban elfogadják: „Erőtlenül érvényesítem germán külszínemet. Ez remek kis ostobaság, és két legyet ütök vele egy csapásra.”⁴¹

Lisztet persze sokan nem franciának vagy németnek, hanem magyarnak tekintették. Élete során sokat tett ennek a nézetnek a népszerűsítéséért, így tehát nemzeti és nyelvi hovatartozásának vizsgálata nem volna teljes magyar identitásának figyelembevétel nélkül. Mostanra világossá vált számunkra, hogy Liszt általában akkor váltott nyelvet (tudatosan vagy sem), amikor egy bizonyos életszakaszban új identitást akart sugallni. Ezért azt várhatjuk, hogy leveleiben az 1840-es években, magyar gyökereinek „újralfedezése” idején a magyar vonatkozások hirtelen bőséges megjelenésével találkozunk. Ez az újralfedezés alaposan dokumentálva van. Az ismert történet szerint az 1838-as pesti árvíz híre készítette Lisztet arra, hogy rendkívül sikeres koncertsorozatot adjon Bécsben, s közülük egyet az árvíz-károsultak javára. A magyar nemzeti mozgalom kevéssel Liszt bécsi hangversenyei után kezdett megerősödni. Liszt rokonszenvet érzett a magyarok ügye iránt, és bécsi sikereit követően elkezdett nyilvánosan kérkedni magyar nemzetiségével. Elhatározta, hogy 1839–40-ben koncertkörutat tesz Magyarországon.

Liszt az után a zavarba ejtő fiaskó után határozta el, hogy magyarul tanul, hogy, mint közismert, egy 1840. január 4-én a Nemzeti Színházban adott hangverseny után megajándékozták a Magyar Becsületkarddal.⁴² Magyarország nemzeti jelképnek tekintette őt, az átvétel alkalmából tartott beszédét azonban kénytelen volt franciául elmondani, miután egyáltalán nem tudott magyarul. A nyelvtanulásra vonatkozó „elhatározása” azonban nem nyilvánul meg az 1840-es évek leveleiből; létezik viszont egy levél, amelyet franciául vázolt fel, és valaki lefordította magyarra. Ez Eötvös József bárónak volt címezve, és Pesten íródott 1846. május 13-án.⁴³ Eötvös a levelet megértette volna franciául vagy németül is, ám Liszt nyilvánvalóan felismerte: jól fog hatni, ha világosan kifejezi magyarságát, amikor hozzá fordul.

Ugyancsak számíthatunk arra, hogy magyar dolgokat találunk Lisztnek az 1870-es években írott leveleiben, amikor az évnek nagyjából a harmadát Budapesten töltötte. Ekkoriban ismét vannak jelzések arról, hogy szeretné megtanulni a nyelvet. Az 1870-es évek elején szerződttetett egy tanárt, egy Vadász Zsigmond nevű piarista szerzetest, aki a beszámolók szerint naponta meglátogatta Lisztet, és megtanulandó szöszedeteket adott át neki.⁴⁴ A magyar nyelv összes további felbukkanása Liszt leveleiben ebből az időszakból származik. 1869. november 9-én

41 Angol fordításban idézi: Gooley: *The Virtuoso Liszt*, 187., a következőből: „Je pousse beaucoup pour cette [a cikkben, nyilván hibásan: „cetter” – a ford.] apparence germanique. C’est une excellente graine de niais – et cela fait de deux coups une pierre”. In: *Franz Liszt [et] Marie d’Agoult Correspondance*. Nouvelle édition revue, augmentée et annotée par Serge Gut et Jacqueline Bellas. Paris: Fayard, 2001, 1058. (505. levél, 1843. december 30.).

42 Gooley: *The Virtuoso Liszt*, 133.

43 Ld. a magyarázó jegyzeteket a következő könyvben: *Franz Liszt. Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835–1886*. Ed. Prahács Margit. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, 303.

44 Legány: *Liszt Ferenc Magyarországon*, 131.

így kezdte egy Augusz báróhoz írott levelét: „Éljen Szegzárd!”,⁴⁵ ezáltal felidézve a kettejüket összekötő nemzeti köteléket. Liszt újra magyarra fordítottatott egy levelet, amely ezúttal a magyar miniszterelnöknek szólt, és Pesten írta 1871. november 21-én.⁴⁶ Úgy fest tehát, hogy Liszt vette magának a fáradságot, és keresett egy fordítót, amikor magyar nemzeti államférfiakhoz fordult levelével. Ilyen címzeteknek írva súlyt helyezett magyar identitásának kidomborítására.

Liszt magyartudásának színvonala kényes téma volt és marad, mert a nemzeti hovatarozás kérdését veti föl, és mert olyasvalami, amit nem könnyű megállapítani. Lisztnek jó néhány magyar nyelvű könyve volt weimari gyűjteményében, mégpedig őt érdeklő témákban. Többek között Sággi József *Magyar zenészeti lexiconja* (Budapest, 1879), Danielik Jánostól a *Magyarországi Szent Erzsébet élete* (Pest, 1857) és Bogisich Mihálytól a *Melyik a valódi egyházi zene?* (Budapest, 1878) című könyv. Amennyiben Liszt valóban olvasta ezeket a könyveket, akkor lényegesen jobban tudott magyarul, mint ahogyan eddig feltételezték, de azt nem tudhatjuk, hogy így volt-e. Általában véve a magyar szavak és kifejezések rendkívül ritkák a Liszt-levelekben. A korábban említett két lefordítottatott levélről eltekintve a *Franz Liszt Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835–1886* (Liszt Ferenc levelei magyar gyűjteményekben 1835–1886) című levélkiadás leveleiben nincs magyar szó vagy kifejezés. Ezeknek a leveleknek a legtöbb címzettje magyar volt, vagyis azt várhatjuk, hogy ha Liszt valóban használt magyar fordulatokat, akkor azoknak ezekben a levelekben kellene megjelenniük. A probléma nyilvánvaló: hogy átváltunk egy adott nyelvre, ahhoz valamelyest ismernünk kell. A nyelvváltás gyakran csupán annyiban áll, hogy az egyik nyelv szavait beleágyazzuk a másik nyelven szerkesztett mondatba (ahogyan az *Augusz báró* korábbi példájában történt), vagyis az egyetlen követelmény valamekkora szókinccs megléte.⁴⁷ Ennek fényében és figyelembe véve, hogy Lisztnek szokása volt szövegébe más nyelvű részeket közbeiktatni (még olyan nyelven is, amelyről csak korlátozott tudással rendelkezett), valószínűnek látszik, hogy Liszt valójában igen keveset tudott magyarul.

A magyarság figyelemre méltó módon Lisztnek az egyetlen olyan identitása volt, amelyre csak ritkán hívta fel a figyelmet nyelvi úton. Ehelyett kénytelen volt egyszerűen „deklarálni”, amikor 1873. május 7-én ezt írta Augusznak: „Születésemtől halálomig és a magyar nyelvben való szájalmas járatlanságom ellenére szívemben és lelkemben magyar maradok.”⁴⁸ Külsődleges megnyilvánulásként használta az öltözködést és a zenét is. A magyar rapszódiaik például világosan hirdették magyar identitását, hasonlóan a sokat vitatott *Des Bohémiennes et de leur musique en Hongrie* (1859) című könyvéhez. Ha megtanulta volna a nyelvet, akkor nemzeti hovatarozása talán nem kavart volna annyi vitát életében és később is, mind a mai napig.

45 Liszt Ferenc válogatott írásai, II. Vál., ford.: Hankiss János. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1959, 635. (263. levél).

46 Uott, 151.

47 Ld. Carol Myers-Scotton: *Social Motivations for Codeswitching: Evidence from Africa*. Oxford: Oxford University Press, 1995, 119.

48 Williams: *Portrait of Liszt*, 462.

Volt Lisztnek még egy további olyan identitása is, amely sok kritikát váltott ki, és amely nem függ össze a nemzeti hovatartozásával; ez pedig a vallási identitása. Számos bírálója szerint nehéz összeegyeztetni Liszt életstílusát a vallási elhivatottságával, és ebből egyszerűen arra következtetnek, hogy ez az identitás felszínes volt. Ez a következtetés azonban nem egyeztethető össze a mély vallásos meggyőződéssel, amely Liszt egész életét végigkísérte, és amely leveleiből világosan felismerhető. Még a papi hivatást is számos alkalommal fontolgatta kora ifjúságától fogva. Ennek az identitásnak a jeleként leveleiben latin és olasz kifejezések jelennek meg.

Liszt latinul és olaszul is tudott valamennyit, de egyik nyelvben sem jutott el magas fokra. Láttuk, hogy gyermekkorában valószínűleg vett néhány olaszórát, élettársával, Marie d'Agoult-val élt egy darabig Olaszországban, és későbbi életében is jelentős időt töltött el ott. Ezenfelül Liszt édesapja alkalmanként oktatott latint a tanítványainak,⁴⁹ tehát esetleg a fiának is. És Liszt akkor is mutatott bizonyos szándékot a latin nyelv tanulására, amikor 1865. április 25-én felvette a tonzúrát (majd kevéssel később a kisebb egyházi rendeket is). A IX. Piusz pápánál ezen a napon lezajlott audienciájáról élettársának, Carolyne von Sayn-Wittgensteinnek írt beszámolójában utal mind apjának jó latintudására, mind pedig saját nyelv tanulási szándékára. Érdekes, hogy a pápa, úgy látszik, németnek vélte Lisztet, s ezt a hibát Liszt gyorsan kijavította: „A pápa azután így szólt: 'Most majd teológiát kell tanulnod.' – 'Az eddig sem volt teljesen ismeretlen előttem, de most még nagyobb örömmel és buzgósággal fogom folytatni a tanulást. S elengedhetetlen számomra az is, hogy a latinságomon munkálkodjam.' IX. Piusz: 'A németeknek könnyen szokott menni' – Én: 'Különösen magyar honfitársaimnak – édesapám kitűnő latinos volt.'”⁵⁰

Liszt alkalmanként latin idézetekkel gazdagította leveleit, különösen azokat, amelyeket Carolyne-nak vagy kedvesének, Agnes Street-Klindworthnak írt. 1855. április 17-én például ezt írta Agnesnek: „Ces choses doivent être comme le Christ 'genitum, non factum!'” (Ezek a dolgok, ahogyan Krisztus: „született, de nem teremtmény!”).⁵¹ Valamivel később, 1855. május 4-én Liszt így írt Agnesnek: „J'ai entièrement terminé la Partition de ma Messe⁵² à laquelle le pourrai mettre comme epigraphe 'Laboravi in gemitu meo. ... Sana me, Domine, conturbata sunt ossa mea'” (Teljesen elkészültem Misém partitúrájával, amelyhez a következő mottót fűzhetném: 'Elfáradtam a sóhajtozásban ... Gyógyíts meg, Uram, hisz reszket minden tagom!')”.⁵³

49 Walker: *Liszt Ferenc*, I., 64.

50 *Selected Letters*, 629. (548. levél, 1865. április 25.).

51 *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth. A Correspondence 1854–1886*. Ed. Pauline Pocknell. New York: Pendragon Press, 1999, 301. (6. levél, 1855. április 17.). [Az idézet a mise latin szövegének Credójából való – a ford.]

52 *Az Esztergomi miséről van szó – a ford.*

53 *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth...*, 302. (7. levél, 1855. május 4.). [Az idézetek a 6. zsoltárból származnak – a ford.]

1865-től, az egyházi rendek felvételének évétől kezdve kimondottan gyakoribbá válik a latin nyelv használata Liszt leveleiben. A változás feltűnő a Carolyne-nak⁵⁴ és Agnesnek⁵⁵ írt levelekben is, a legkifejezettebben azonban August báró leveleiben mutatkozik meg. Carolyne-nak és Agnesnek alkalmanként már 1865 előtt is küldött latin idézeteket, a bárónak írott leveleiben azonban nem. A helyzet az egyházi rendek felvétele után látszik megváltozni. Egy 1866 februárjában kelt levelét teljes egészében francia nyelven írta a bárónak, eltekintve egy bibliai idézettől: „Dominus autem dirigat corda et corpora nostra in charitate Dei et patientia Christi!” (Az Úr pedig vezérelje szívünket és testünket Isten szeretetére és krisztusi türelemre!).⁵⁶ Hasonlóképpen 1867. március 24-én Liszt ezt írta: „Paratum cor meum, Deus, paratum cor meum: cantabo, et psalmum dicam!” (A szívem nyugodt, Istenem, a szívem nyugodt, énekelek neked és zsoltározok!).⁵⁷ A bárónak a 60-as évek második felében és a 70-es években írt többi levélben számos további latin idézet található. Egy másik figyelemre méltó változás az ez idő tájt Carolyne-nak írt levelekben az olasz idézetek feltűnő megszorodása. Liszt Rómába költözése előtt az olasz nyelv csak ritkán bukkan fel levelezésükben. Az a levél, amelyet Liszt a rendek felvételének napján írt Carolyne-nak, természetesen bővelkedik latin és olasz kifejezésekben.⁵⁸ Némi olasz szöveg feltűnik többek között egy 1866. március 5-én, valamint egy 1866. május 10-én⁵⁹ írott levélben is, hogy példákat is említsek. Csábító dolog elképzelni, hogyan beszélhetett ekkoriban Liszt, könnyen lehet: beszédét olasz és latin kifejezésekkel fűszerezve.

Nehéz megmondani, hogy az olasz és a latin növekvő súlya Liszt nyelvhasználatában vajon az új, római életében való megmerítkezésének természetes következménye volt-e, vagy pedig egy új identitás sugallásának tudatos eszköze. Az a lendület, amellyel felvette az egyházi rendeket, alapvetően régóta ápol, mély val-

54 Egy Carolyne-nak 1865. április 22-én írt levelét például ezzel kezdi: „Et ego [a Bibliában: „eram” – a ford.] semper tecum!” (Mindig veled vagyok!). *Selected letters*, 625. (546. levél). Az idézet a 72. zsoltárból származik – itt és a következőkben a zsoltárokról a katolikus egyház által használt számozás szerint hivatkozunk.

55 Liszt I. János 4,16-ból idéz például Agneshez intézett, 1865. május 1-jén kelt levelében: „Deus charitas est, et qui manet in charitate, in Deo manet, et Deus in eo!” (Az Isten szeretet, és aki kitart a szeretetben, az az Istenben marad, s az Isten is benne marad!). Ld. *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth*, 240. (128. levél). Hasonlóképpen egy Agnesnek 1867. február 14-én írt levelében Liszt a 119. zsoltár 5–6. versét idézte: „Heu mihi! ... Habitavi cum habitantibus Cedar; multum incola fuit anima mea!” (Jaj nekem, hogy ... Kedár sátraiban kell laknom! Lelkem már túl soká időz vele együtt [miután az idézet értelme csak a 7. verssel együtt volna világos (ti. a *békét gyűlölőkkel* való időzésről van szó), a csonka idézetet Cormac önkényesen értelmezi – a ford.]). Uott, 254. (136. levél). Végül pedig egy 1867. május 29-i levélben Liszt a 128. zsoltár 5. versét idézte: „Confundantur et convertantur retrorsum omnes qui oderunt Sion!” (Hátráljanak szégyent vallva mind, akik gyűlölnek Sion!), uott, 257. (138. levél). Az Agnesnek a 60-as évek végén és a 70-es években küldött levelekben sok más példa is található.

56 *Franz Liszts Briefe an Baron Anton August*. Hrsg. Wilhelm von Csapó, Budapest: Kilián, 1911, 112. (39. levél). Az idézet Szent Pál thesszalonikiaknak írott 2. leveléből származik (3,5). A Bibliában pontosan ez áll: „Dominus autem dirigat corda vestra in charitate Dei, et patientia Christi”.

57 Uott, 122. (45. levél); az idézet az 56. zsoltárból való.

58 *Selected Letters*, 627–630. (548. levél).

lásos meggyőződéséből látszik fakadni. Az olasz és latin nyelv megnövekedett használata lehetővé tette a tudat alatti is, de mindenképpen ugyanúgy hozzájárult egy új önkép hangsúlyozásához, mint az öltözködése – ettől az időtől fogva mindig reverendában fényképezik le.

Nyelvváltás Liszt leveleiben

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy Liszt különböző színvonalon tudott néhány nyelven, és hogy ezeket a nyelveket aszerint váltogatta, hogy felismerte valamilyen identitáskorrekció szükségességét. Eddig nagyobb vonalakban követtük a nyelvi változásokat; Liszt stílusának általános vonása azonban, hogy egyazon levélen belül váltogatja a nyelveket – egyes esetekben csupán egyetlen szó vagy egy mondat, alkalmanként viszont akár egy teljes bekezdés erejéig. A most következő áttekintés nagyrészt a Liszt leveleiben előforduló ilyen „codeswitching”-re koncentrál, de arra nézve is vannak adatok, hogy beszélgetései során ugyancsak előfordultak nyelvváltások. Hans von Bülow 1849-ben Weimarban megfigyelte, hogy amikor „Liszt németül beszélt, akkor beszédébe nem csupán francia szavakat, hanem egész mondatokat is rendszeresen beiktatott.”⁶⁰ Immár teljes idejét Weimarban töltve a német nyelvet írásban és szóban is gyakrabban használva, Bülowval beszélgetve még mindig váltogatta a nyelveket. Erre a gyakorlatra életének jóval későbbi szakaszából is vannak adataink. 1877-ben Borogyin figyelte meg, hogy Liszt „franciául és németül egyaránt rendkívül folyékonyan, eléggé hangosan, élénken, elevenen és szaporán beszélt”.⁶¹

Érdekes módon arra is van bizonyíték, hogy képes volt – talán szándékosan – elnyomni ezt a hajlamát, ha szükség volt rá. Említettük, hogy 1842-ben Liszt elvált egy részidős állást Weimarban, és hogy jövőjét a németül beszélő világban képzelte el. Úgy látszik, ekkoriban tudatosan változtatott a beszélt nyelv használatának stílusán. Létrehozta a saját új verzióját avégett, hogy Németországban hatékonyabban kommunikálhasson. 1843 októberében Carl Gollmick zenekritikus és komponista a következő megfigyelését írta le: „Bámulattal adóztam gördülékeny beszédének, amelyben elegyítette a régi és az új, a fontos és a lényegtelen dolgokat. Társalgása mégis tiszta, mert az ember számos egészséges gondolatot lát, mint fénylő köveket a földön. És egészében véve nyugodtabbá vált, mert már a nyelvek bábeli zűrzavarának nem az a megtestesítője, aki korábban volt.”⁶² A „tiszta társalgást” és az „egészséges gondolatokat” abban az időben feltétlenül jellegzetesen „német” attribútumokként könyvelték el. „A nyelvek bábeli zűrzavarának” emlegetése szintén érdekes, és arra utal, hogy Gollmickkel való első találkozásakor Liszt a szokásos nyelvváltogatással élt, amit ezúttal viszont nem tett. Liszt azon döntése, hogy Gollmickkel folytatott 1843-as beszélgetése során csak

60 Williams: *Portrait of Liszt*, 255.

61 Uott, 540.

62 Közli Gooley: *The Virtuoso Liszt*, 175.

németül beszél, valószínűleg tudatos volt. Korábbi nyelvváltogatása „tapogatózó döntés” lehetett – ez olyasvalami, amit a beszélők olyankor alkalmaznak, amikor „maguk sem biztosak abban, mi az elvárt vagy az optimális kommunikációs cél, vagy legalábbis nem biztosak benne, hogy melyik segíti elő céljaik elérését”.⁶³ Gollmickkel való korábbi találkozásakor nem volt biztos benne, hogy Gollmick a francia vagy a német beszédet vagy a kettő keverékét értékelné-e többre, ezért megpróbálta kitapogatni a választ. Amikor később találkozott, akkor már tudta, hogy melyik kódot alkalmazza. Az is lehet, hogy korábban nem volt fontos számára germánnak látszani, és ezért kevert francia szavakat és kifejezéseket a beszédébe, akár szándékosan, hogy aláhúzza saját egzotikumát.

Liszt leveleiben a nyelvváltás egy sor helyzetben előfordul, írásom azonban az identitással kapcsolatos nyelvváltásra koncentrál. A szociolingvisztika művelői sokat vitatkoztak arról, hogy a beszélők mennyire tudatosan (sőt, stratégiai jelleggel), illetve mennyire öntudatlanul váltanak nyelvet. Egyes vizsgálatok azt mutatták, hogy a kétnyelvű beszélők számára nehézséget jelent a nyelveket keverő viselkedésük érzékelése, és gyakran „képtelenek arra, hogy felidézzék: egy adott kommunikáció során melyik nyelvet használták”.⁶⁴ Ezzel ellentétben Carol Myers-Scotton úgy véli, hogy a beszélők tudatában vannak a különböző nyelvekhez kapcsolódó társadalmi és pszichológiai asszociációknak, illetve saját nyelvválasztási döntéseiknek.⁶⁵ Az alábbi váltások azt demonstrálják, hogy Liszt rendkívüli érzékenységet tanúsított mások nemzeti és nyelvi hovatartozása iránt, és valóban emlékezett az adott kommunikációs aktusok során használt nyelvekre.

Liszt leveleiben a nyelvváltás talán leggyakoribb oka az volt, hogy idézte egy barátját, ismerősét vagy családtagját, demonstrálva mások nyelvi vagy nemzeti hovatartozása iránti érzékenységét.⁶⁶ Egy 1834. július 3-án Marie-nak írt levelében például ezt írta: „Ma bonne mère me dit l'autre jour: 'Ich weiss nicht, warum du immer das appartement Ratzenloch heisst – es sind doch keine ratzen darin – du solltest mehr Respect haben dafür – es kostet 200 Franken.’” (Jó anyám azt mondta nekem valamelyik nap: „Nem tudom, miért hívod a lakást folyton patkánylyuknak – nincsenek is benne patkányok – több tisztelettel kellene beszélned róla – 200 frankba kerül.”)⁶⁷ Hasonlóképpen vált Liszt olaszra, amikor olyasvalakit idéz, akivel Velencében beszélt:

En quittant Fanna [...] je prends un gondolier pour faire le giro du Grand Canal. Nous restâmes silencieux tous deux jusqu'au palazzo Foscari qu'il me nomma. „Di impeto, veniva l'Imperatore per veder le feste – poi qui (al palazzo Mocenigo) abitava Lord Byron (Il prononçait à l'Anglaise). – Come? – Lord Byron – Si Signore – L'avete conosciuto voi. Si signore. L'ho servito cinque giorni, perché uno de suoi battellieri era amalato [sic].”

63 Myers-Scotton: *Social Motivations for Codeswitching*, 142.

64 Milroy–Gordon: *Sociolinguistics: Method and Interpretation*, 211–212.

65 Myers-Scotton: *Social Motivations for Codeswitching*, 108–109.

66 Egyébként a jelenséggel foglalkozó vizsgálatok tanúsága szerint éppen ez a leggyakoribb példa a nyelvváltásra. Ld. uott, 117.

67 Franz Liszt [et] Marie d'Agoult *Correspondence*, 160. (84. levél, 1834. július 3.).

(Fannát elhagyva [...] felfogadok egy gondolatot, hogy megtegye velem a körutat a Grande Canalén. Mind a ketten hallgattunk a Foscari-palotáig, amelyet megnevezett számomra. „Nagy lelkesedéssel jött el a császár, hogy végignézze az ünnepeket – azután itt [a Mocenigo-palotában] lakott Lord Byron [ezt angolosan ejtette] – Hogyhogy? – Lord Byron – Igen, uram – Ismerte [?] Igen, uram. Öt napig álltam a szolgálatában, mert az egyik csónakosa megbetegedett.”)⁶⁸

Amikor pedig egy angol fiatalembert idéz, akkor angolra vált: „J’ai rencontré ces jours derniers un jeune homme qui a fait le voyage de Constantinople à Paris avec B[ulwer-Lytton]. Comme je lui demandais ce qu’il en pensait, ‘He is a very debauched character I think’, me répondit-il.” (Az elmúlt napokban találkoztam egy fiatalemberrel, aki Konstantinápolytól Párizsig utazott B[ulwer-Lytton] társaságában. Amikor megkérdeztem tőle, hogy mit gondol róla, ezt válaszolta: „Azt hiszem, elég züllött karakter.”)⁶⁹

Függő beszédben előforduló váltások Liszt Carolyne-nak,⁷⁰ Augusz bárónak⁷¹ és egy sor egyéb címzettnek küldött leveleiben is előfordulnak egész élete folyamán. Ez a fajta váltás még egy Károly Sándor nagyhercegnek 1849. május 23-án írott levelében is megtalálható: „Különben – mint tegnap egy okos és melegérsű nő oly találóan mondotta: *Ausserordentliche Menschen muss mann nich mit dem gewöhnlichen Massstabe messen.*” (Rendkívüli embereket nem kell közönséges mértékkel mérni.)⁷² Ez a példa kivételes Lisztnek a nagyherceggel folytatott levelezésében, mert ezekben a leveleiben általában került a nyelvváltást. Talán tudatában volt a nyelvi következetlenség negatív konnotációjának,⁷³ s az egyetlen nyelvi kód használata ilyen módon a nagyherceggel való kapcsolatának szertartásos és szakmai kontextusát tükrözi. Mindezekben a példákban Liszt tudatosságról tesz tanúbizonyságot arra nézve, hogy a különböző érintkezésekben mely nyelvek használatosak, ami az sugallja, hogy képes volt tudatos és stratégiai igényű választásra akkor, amikor eldöntötte, melyik nyelv felel meg az általa hangsúlyozni kívánt identitásnak az egyes emberekkel való viselkedésében. Ezek a váltások esztétikai hatással is bírnak, amennyiben az olvasóhoz közelebb hozzák magát a beszélgetést.

A függő beszédhez hasonló jelenség a nyelvváltás használata emberek leírása során. Amikor Liszt embereket ír le, akkor ezt gyakran azzal kíséri, hogy az illető anyanyelvére vált. Esetleg ez is esztétikai eszköz, amellyel annak érdekében él, hogy élénkebbé tegye a leírást. Amikor Agnesnek Schumannt leírta, Liszt menet közben németre váltott: „Chez Schumann la passion arrive rarement à ces momens d’expansion ardente où elle fleurit instantanément dans d’autres coeurs; on dirait qu’elle se contracte dans le sien et lui donne des crampes – und dann summt und

68 Uott, 380. (210. levél, 1839. október 25.).

69 Uott, 639. (310. levél, 1840. szept. 16.).

70 Ilyenekre néhány példa: ld. *Selected Letters*, 393. (256. levél), 365. (310. levél), és 393. (340. levél).

71 Többek közt ld. *Franz Liszt’s Briefe an Baron Anton Augusz*, 49. (6. levél).

72 *Liszt Ferenc válogatott írásai*, I., 206. (92. levél, 1849. május 23.).

73 Ld. Bernstein: *Virtuosity of the Nineteenth Century*, 126.; itt szó van arról, hogy a Liszt irodalmi munkásságában előforduló következetlenséget „rossz stílusként” fogták fel.

brummt er so dahin, wie ein *spezifisch* musikalisches Spinnrad.” (Schumann-nál a szenvedély ritkán vezet olyasféle heves, expanzív pillanatokhoz, amikor az másik szívében is azonnal fellángol; azt mondhatnánk, hogy [a szenvedély] összehúzódik a szívében, és görcsösen összerándítja – majd úgy zümmög-morog magában, mint egy *különös* zenélő rokka.)⁷⁴ Hasonló váltásra bukkanunk Louis Spohr jellemzésében: „Spohr et un excellent et digne homme; Bieder und Tüchtig.” (Spohr kiváló és tekintélyes ember: derék és tiszteletreméltó.)⁷⁵ Az ilyen váltások arra utalnak, hogy Liszt ezeket az embereket erőteljesen azonosította az anyanyelvükkel, s hogy anyanyelvüket azonosságuk fontos alkotórészének tartotta.

Mindezek a váltások azt demonstrálják, hogy Liszt messzemenően tisztában volt mások nyelvi és nemzeti hovatartozásával. Ezt a tudást arra is felhasználta, hogy (tudatosan vagy sem) megkedveltesse magát, és hogy hangsúlyozzon bizonyos identitásokat. Így például gyakran azért iktatott be rövid nyelvváltásokat a leveleibe, hogy megalapozza a meghittség érzetét maga és a címzett között, akár egy olyan nyelvből vett szóval, amelyet igen kevésbé ismert. Példákat találunk erre Carolyne-nak írt leveleiben, amelyekben alkalmanként felbukkant barátnőjének lengyel nemzetisége és nyelve: „Miután lengyelként erős nemzeti ellenszenvekkel rendelkezik, [és] ezekhez tudatosan további ellenérzéseket társít – és miután a tudós többé-kevésbé mindig 'Niemec' [német], őt teszi meg a 'mélységes unalom' megtestesítőjévé.”⁷⁶ Egy másik példa egy 1851-es levélben fordul elő, amelyben Carolyne anyanyelvéből merít anyagot a nyelvi kapcsolatteremtéshez: „Quand me donnera-t-on du 'barszcz' – dites-moi comment on orthographie ce mot, que je devrais savoir – et des 'zrazy'?” (Mikor kapok már 'borscsot' – mondja, hogy kell ezt a szót helyesen írni, mert tudnom kellene – és 'zrazy'-t [marhahúsból készített lengyel étel])⁷⁷

Két szerelmének, Marie D'Agoult-nak és Agnes Street-Klindworthnak szóló leveleiben Liszt gyakran használta a német nyelvet, általában akkor, ha titokban akart tartani valamit, de hangsúlyozhatott valamilyen közös nyelvi azonosságot is, ekképpen teremtve meg a bensőséges érzetét. Marie és Agnes egyaránt két-nyelvű háttérrel rendelkezett, a német mindkettejüknél az otthon használt fő nyelvek egyike volt. Liszt és Marie a viszonyuk korai szakaszában a németet használták szerelmi rejtjelként, mint például egy 1833-as levélből származó következő részletben: „O Schreiben Sie mir oft. [...] Sie Schreiben so göttlich, so herzlich, alle Ihre Worte flammen so innig.” (Ó, írjon nekem gyakran. [...] Ön olyan fenségesen, olyan kedvesen ír, minden szava oly bensőségesen lángol.)⁷⁸ 1834. szeptember 15-én pedig így vallott: „O wie heiss, wie glühend ist noch dein letzter Kuss auf meinen Lippen! Wie himmlisch, wie göttlich dein Seufzer in meinem

74 Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth..., 300. (5. levél, 1855. április 12.)

75 Uott, 307. (15. levél, 1855. május 31.)

76 *Selected Letters*, 349. (295. levél, 1853. július 18.). [Az eredeti nyelvű szöveg ezúttal hiányzik – a ford.]

77 La Mara (hrsg.): *Franz Liszt's Briefe*. Leipzig: Breikopf & Härtel, 1893–1905, IV., 57. (59. levél, 1851. január 31.).

78 Franz Liszt [et] Marie d'Agoult Correspondence, 61. (16. levél, 1833. május 5. és 14. között).

Busen. [...] Zu dir alles, herzlichste – fur [sic] dich alles.” (Ó, milyen forró, milyen izzó még utolsó csókod az ajkamon! Milyen mennyei, milyen fenséges a sóhajod keblemben. [...] Neked mindent, szerelmem – neked mindent.)⁷⁹ Hasonlóképpen, egy Agnesnek küldött, 1855. április 12-én kelt levélben Liszt az A. A. titkos jellel jelölte magát, majd ezt írta: „Sie wissen was dies heisst!” (Maga tudja, hogy ez mit jelent!).⁸⁰

Liszt alkalmanként a Carolyne-nak szóló levelekbe is beleillesztett rövid német kifejezéseket, de korántsem azzal a gyakorisággal, mint ahogyan az Agnesnek és Marie-nak írott levelekben tette. Carolyne valószínűleg jobban tudott németül annál, mint azt általában feltételezik; Lina Ramann visszaemlékezik arra, hogy a hercegnővel németül készített interjúkat *Franz Liszt als Künstler und Mensch* című életrajza számára.⁸¹ Éppen ezért valószínűtlennek látszik, hogy Liszt azért tartózkodott volna a német nyelv használatától, mert attól félt, hogy Carolyne nem értené meg; a német nyelv egyszerűen nem sokat jelentett számára. Nem volt tehát az összetartozás kifejezésére használható úgy, mint Marie vagy Agnes esetében.

Láttuk, hogy egy alkalommal Liszt egy Augusz báróhoz írott levelében egy magyar szót használt fel arra, hogy utaljon közös nemzeti identitásukra. Liszt valószínűleg nem rendelkezett elegendő magyartudással ahhoz, hogy ez rendszeres szokásává váljon. Az Augusz báró leveleiben található váltások ezért főképpen franciára és németre történtek, és nem látszanak összefüggeni valamiféle Liszt által hangsúlyozni kívánt nemzeti identitással; helyenként bármifajta kézenfekvő ok nélkül fordulnak elő. A kutatás szerint a beszélők „kettős elkötelezettségük szimbolizálására”⁸² használják a nyelvváltást, Liszt számára azonban nem lett volna előnyös egyik nyelvi identitásának hangsúlyozása sem a magyar báró előtt, különösen nem a németé. Így Liszt talán azért váltogatta a nyelveket, hogy ne kössék őt össze egy bizonyos nyelvi (s ezáltal nemzeti) identitással. Ha ki tud bújni egy rögzített, eredeti identitás béklyójából, akkor ezzel megkönnyítheti a magyarok számára, hogy a magukénak tekintsék. Ezeknek a leveleknek a nyelvváltásai tehát talán semmi másnak nem tulajdoníthatók, mint a nyelvváltási kényszernek.

Általában véve Liszt gyakori váltásai az európai nyelvek között egy másik identitást sugallnak, azt, amelyet rendszerint neki tulajdonítunk: az „értelmiségi, kozmopolita társasági emberét”. Liszt gyakran váltogatta egymással a franciát és a németet, de alkalmanként az olasszal, az angollal és a latinnal együtt. Ez a soknyelvűség gyakran jelenik meg művelt, olvasott asszonyainak írott leveleiben. Szándékosnak látszik, ahogyan ezáltal identitásáról üzen nekik, és talán egyes bizonytalanságairól is árulkodik. Zongorista tehetségét igen fiatalon felfedezték, s ez idő

79 Uott, 174. (95. levél, 1834. szeptember 15.).

80 *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth...*, 10. (5. levél, 1855. április 12.). A Liszt-kutatók véleménye megoszlik ennek az „A. A.”-nak a jelentéséről. Maria Tibaldi úgy vélte, hogy „à Agnes” vagy „amitié amoureuse”, míg Pauline Pocknell szerint egy rejtjelről van szó (xlíii.).

81 Lina Ramann: *Lisztiana. Erinnerungen an Franz Liszt Tagebuchblättern, Briefen und Dokumenten aus den Jahren 1873–1886/7*. Hrsg. Arthur Seidl und Friedrich Schnapp. Mainz: Schott, 1983, 75.

82 Myers-Scotton: *Social Motivations for Codeswitching*, 119.

előtt véget vetett reguláris tanulmányainak. Ezt a hiányosságot később széleskörű olvasottsággal igyekezett pótolni, de mindig úgy érezte, hogy tudásának réseit sohasem tudta teljesen kitölteni.⁸³ Többnyelvűsége így talán az „entellektüel” szerep kialakításának igényét tükrözi, s a többnyelvűség természetesen annak a magas társadalmi osztálynak az attribútuma is volt, amelyhez Liszt tartozni akart.

Liszt gyakran hívta fel a figyelmet értelmiségi önazonosságára és irodalomismeretére azért, hogy az idegen nyelvű verseket vagy irodalmi műveket eredeti nyelven idézte. Marie, Agnes és Carolyne bizonyára azonosult Liszt jellemének ezzel az oldalával. Ilyen idézetekre könnyű példákat találni, különösen a Marie-nak és Agnesnek, kisebb mértékben pedig a Carolyne-nak írt levelekben. Egy Agnesnek küldött, valószínűleg 1856. július 31-re datálható levélben a következő idézet található:

Il y a plus de 12 ans, on autographia sous mon Portrait ce vers de Byron. (Több mint 12 évvel ezelőtt valaki Byronnak ezeket a sorait írta az arcképem alá.)
Here's a sigh to those who love me
and a smile to those who hate;
and wathever [*sic*] sky's above me
Here's a heart for every fate!⁸⁴

Ugyanezt az idézetet (angolul) egy korábbi, 1834-ben Marie-nak küldött levele is tartalmazta.⁸⁵ Egy Carolyne-nak 1853 júliusában írt levelében Liszt Metastasio-t idézte, és azt javasolta, hogy Carolyne a lányát kérje meg a lefordítására:

Se la cetra non era
D'Amfione e d'Orfeo, gli uomini ingrati
Vita traccian pericolosa e dura
Senza dei, senza leggi e senza mura.⁸⁶

Ilyesfajta nyelvváltásokra számos példát találunk Liszt leveleiben, azokban is, amelyeket jóval szakmaibb összefüggésben megismert személyeknek írt. Nyilvánvalóan arra számított, hogy ezt az önazonosságát legbelső körein túl, a világ szélesebb köreibbe is ki tudja sugározni.

A nyelvtől a zenéig

Úgy fest, hogy a nyelvváltás egész életében rendszeres vonása volt Liszt nyelvhasználatának mind írásban, mind pedig szóban. Kézenfekvő, hogy megvizsgáljuk, hogyan függ össze ez a gyakorlat a zenéjével. A kutatók gyakran mutatták ki azt, hogy Liszt a zenei stílusok sokaságát szívta magába, amelyeknek gyakran ilyen vagy

83 Ld. például: *Selected Letters*, 356. (301. levél, 1854. április 20.) Ebben Liszt gratulál Daniel fiának tanulmányi sikereihez, és saját elszalasztott lehetőségei fölött sajnálkozik.

84 *Liszt and Agnes Street-Klindworth...*, 328. Az idézet Byron *To Thomas Moore* című versének második strófája.

85 *Franz Liszt [et] Marie d'Agoult Correspondence*, 150. (78. levél, 1834. június 12.).

86 La Mara (hrsg): *Franz Liszt's Briefe*, IV., 139. (112. levél, július 3., az évszám valószínűleg 1853.). Az idézet Metastasio *Il Parnaso accusato e difeso* című drámai költeményéből való.

olyan nemzeti jelleget tulajdonítunk.⁸⁷ Liszt kódváltásai néha látszólag nem valamilyen identitással függtek össze, hanem strukturális szerepet tölthettek be, és ez az a gyakorlat, amelyet a zenéjébe is átvitt. Leveleiben a témaváltás néha nyelvváltással járt együtt. Peter Auer az ilyen váltásokat „diskurzusfüggő”-ként írja le.⁸⁸

A „diskurzusfüggő” váltásra jó példát találunk egy 1858. november 14-én Augusz báróhoz intézett levélben. Liszt franciául indít, arra kérve a bárót, hogy intézze el miséje⁸⁹ címének latinra fordítását (mint elmagyarázza, avégett hogy tükrözze a mű katolikus jellegét – már láttuk, hogy a latin nyelv Liszt gondolkodásában hangsúlyosan kapcsolódott a vallásos identitáshoz). Majd ezután németre vált, hogy hangsúlyozzon egy különlegesen fontos gyakorlati instrukciót: „Nb. eine speciell bezeichnende Widmung wünsche ich nicht.” (NB. nem kívánok semmilyen különleges dedikációt.)⁹⁰ Erre a pontra a nyelvi és vizuális egyenetlenségek hívják fel a figyelmet (az írás megváltozása különösen feltűnő az olvasó számára). A témát németül is folytatja, majd végül még egyszer felhossa a latin cím ügyét, a franciához, a témát elindító nyelvhez való visszatéréssel egybekötve. A levél franciául zárul. Formája alapján véve ABA, két tárgyat pedig nyelvváltások határolják el szerkezetileg.

Liszt zenéjében ehhez hasonló, nyilvánvaló példáját találjuk a strukturális kódváltásnak. A *Hősi sirató (Héroïde funèbre)* című szimfonikus költemény különösképpen kozmopolita elegy, és annak a *Forradalmi szimfóniának* az első tételén alapul, amelynek megírását Liszt eredetileg a franciaországi, 1830-as júliusi forradalmat követően vette tervbe.⁹¹ A végül megszülető szimfonikus költemény sajátosan „magyaros” dallammal indul, benne a jellegzetes bővített szekundokkal (*1. kotta*). A 152. ütemben induló második téma (*2. kotta*) egészen más, olaszos, kantábilis stílust képvisel, amelyet Liszt annyira szeretett, és számos művében követett. Ez a váltás nem szokatlan – a darabnak ezen a pontján amúgy is egy kontrasztot képező, lírai stílust várnánk –, és itt nem is rendelkezik erős nemzeti konnotációval, mert műfajokat és nemzetiségeket átjáró, általános zenei stílusról van szó. Ezt a dallamot a 169. ütemben egy olyan téma szakítja meg, amely erőteljes stiláris kontrasztot képez vele, és világos nemzeti azonossággal bír, amennyiben közeli rokonságban áll a *Marseillaise*-zel (*3. kotta*). Ezenkívül Kenneth Hamilton azt is felvette, hogy a 271–279. ütemek Beethoven „Örömódá”-jára utalnak,⁹² tovább gazdagítva a stiláris sokféleségnek és nemzeti asszociációknak e keverékét. A magyaros és az olaszos stílusok formai szakaszokat jelölnek ki a műben (hasonlóan

87 Ld. Derek Watson: *Liszt*. New York: Oxford University Press, 1989, 180–181.

88 Auer e tárgyban írt fontosabb művei: Peter Auer: *Bilingual Conversation*. Amsterdam: Benjamins, 1984, illetve uő: *Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London: Routledge, 1998.

89 Az *Esztergomi mise* (a ford.)

90 Ld. *Franz Liszt's Briefe an Baron Anton Augusz*, 88. (27. levél, 1858. november 14.).

91 Lisztnek a művel való vajúadásáról szóló részletes beszámoló: Kaczmarczyk Adrienne: „Die vergessene Symphonie. Die kompositorischen Probleme der *Revolutionssymphonie* von Franz Liszt”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 41. (2000), 375–388.

92 Ld. Kenneth Hamilton: „Liszt”. In: *The Nineteenth-Century Symphony*. Ed. D. Kern Holoman, New York: Schirmer Books, 1997, 146.

ahhoz, ahogyan a nyelvváltások az Augustusz báróhoz írt levélben), majd pedig a 305. ütemtől egyidejűleg is megszólalnak. Az olasz stílusú második téma megszakítása a *Marseillaise*-zel érdekes stílusváltást hoz létre. Carol Myers-Scotton felvetette a „jelöltségmodell” (markedness model) gondolatát, amely szerint az írók és beszélők „jelölt” és „jelöletlen” kódok között választanak. Az, hogy egy kód „jelölt” vagy „jelöletlen”-e, attól függ, hogy „használatának mértéke megfelel-e a közösség várakozásának annak az interakció-típusnak az összefüggésében, amelyben használják: amit a közösségi normák előírnak, az jelöletlen, amit nem, az jelölt”.⁹³ A beszélő a várakozások semmibe vételével hívja fel a figyelmet szavaira. Hasonlóképpen a harcias stílusban közbevágó *Marseillaise*-dallam rácáfol a lírai második téma folytatására számító hallgató várakozására, és ezáltal ragadja meg a figyelmét. Ezzel ellentétben az olaszos stílusra történő váltás „jelöletlen”.

1. kotta. Liszt: Héroïde funèbre, 7–9. ütem

2. kotta. Liszt: Héroïde funèbre, 152–158. ütem

3. kotta. Liszt: Héroïde funèbre, 169–175. ütem

Végül pedig a *Hósi siratóban* használt kódváltás minden bizonnyal tudatosan alkalmazott eszköz volt a programban foglalt tartalomnak a hallgatóhoz való eljuttatására. A Liszt által írt előszó határozottan pacifista hangot üt meg (talán kritikusaiknak válaszolva), s úgy látszik, ebben önmagát a nemzetek fölé helyezi, megállapítva, hogy a háború által okozott gyász mindenkién közös: „Minden megváltozhat az emberi társadalomban, a szokások, a vallás, a jog és az eszmék, de a Grief

93 Carol Myers-Scotton: *Codes and Consequences. Choosing Linguistic Varieties*. Oxford: Oxford University Press, 1998, 5.

ugyanaz marad.”⁹⁴ A nemzeti stílusoknak ebben a műben felvonultatott sokféle-sége kellőképpen fejezi ki ezt az univerzalitást, világos felépítést ad a darabnak, és lehetővé teszi Liszt számára, hogy hangsúlyozza páneurópai identitását.

Lehetséges ugyan, hogy a mai szociolingvisztika nem ad kulcsot számunkra Liszt összes motivációjához a nyelvváltásokkal kapcsolatban, de ahhoz mindenképpen hozzájárul, hogy a komponista által követett eljárásokat kevésbé lássuk szokatlannak. Liszt cseppfolyósnak tekintette az identitását, és a szociolingvisztika elmélete bebizonyítja, hogy ebben a tekintetben semmiképp sem tekinthető kivételnek, bár lehet, hogy a saját korában kivételes jelenség volt. A nyelv és identitás rögzített 19. századi szemlélete azt jelentette, hogy Liszt identitása gyakran váltott ki zavart, bizalmatlanságot és kritikát. Senki sem volt biztos abban, hogy honnan jött, és ez a bizonytalanság egész életében és azt követően is folyamatosan jelen volt. Salieri „fiatal francia fiú”-ként hivatkozott rá egy 1822 augusztusából származó levélben,⁹⁵ az 1840–41-es brit hangversenykörútjáról szóló beszámolók gyakorta nevezték „német”-nek,⁹⁶ és láttuk, hogy 1865-ben a pápa is elkövette ugyanezt a „hibát”. Liszt számára mégis hasznos volt a nyelvi és nemzeti kötődés hiánya. Megértette, hogy az ilyen kötődések fontosak mások számára, és nyelvét úgy váltogatta, hogy önmaga különböző verzióit prezentálhassa. Nyelvi hovatarozása lényegében több „újjáalakításon” ment keresztül annak érdekében, hogy befogadják bizonyos körökbe. Hogy mások anyanyelvét saját maga megkedveltetésére használta fel, az nem csupán életének széles nyelvi mintázatából nyilvánvaló, hanem a nyelvek váltogatásának gyakorlatából is, amely általános vonása volt az írott (és feltehetően a beszélt) nyelvének.

Liszt nyelvváltásainak motivációi részben magyarázhatják stiláris befogadó hajlamát és zenéjében a stiláris kódváltással kapcsolatban megnyilvánuló esztétikai szemléletét is. Azt, hogy gyakran él különböző zenei stílusokkal (amelyek mögött sokszor eltérő nemzeti asszociációk állnak), sokan megfogalmazták, sőt kritizálták is amiatt, hogy hozzájárult zenei termésének egyenlenségéhez – éppen úgy, ahogy a nyelveket váltogatókat is gyakran bírálják azzal, hogy lusták, és nyelvíleg nem kompetensek.⁹⁷ Liszt azonban olyan stilisztikai eszközként használta a kódváltást, amely karakteresebbé és formailag világosabbá tette mind a leveleit, mind pedig a zenéjét. Ez a nyelv és zene közötti kapcsolat korának más zeneszerzőire is jellemző; összefüggést mutathatunk ki Meyerbeer „kozmpolita” stílusa és folyékony többnyelvűsége között, vagy Schumann és Wagner nagyjából egy nyelvre szorítókozó tájékozódása és mélységesen német stílusuk között. A nyelv-

94 Ld. Liszt: előszó a *Hősi sirató*hoz a következő kiadványban: *Symphonische Dichtungen für Orchester*. Leipzig: Breitkopf & Härtel, [s. d.], II. k., X–XI. [A csupán angol fordításban idézett szövegben maga Cormac hagyott meg egyetlen szót németül – a ford.]

95 Walker: *Liszt Ferenc*, I., 95. [Walker könyvének magyar fordítása jócskán „megszépíti” Salieri eredeti szövegét, ill. Walker angol fordítását, amikor az „il fanciullo francese”, ill. „The young French boy” fordulatot „a gyermek Liszt Ferenc”-nek „fordítja” – a ford.]

96 Ld. Adrian Williams: „Liszt’s British Tours. Reviews and Letters”. *Liszt Society Journal*, 8. (1983), 7.

97 Ronald Wardhaugh: *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, 1992, 108.

váltás fogalma éppen ezért új, termékeny megközelítést kínál a bizonyos zeneszerzőknél tapasztalható stílusbeli hatások és kölcsönzések vizsgálatához. A többnyelvűség természetesen nem feltétlenül vezet stílári kódváltásokhoz. Elég a soknyelvű Mendelssohnra gondolnunk, akinek a zenei stílusa mégis mindvégig német maradt. Ez a fogalom mindenestre kiindulópontot kínál a Liszt-életmű egyik rendkívül jellegzetes aspektusának további vizsgálata számára.

Malina János fordítása

ABSTRACT

JOANNE CORMAC

LISZT, LANGUAGE, AND IDENTITY: A MULTINATIONAL CHAMELEON

Throughout his life Liszt projected diverse identities, which were sometimes embraced by the public, and sometimes questioned. These „contradictions” in his character have been the subject of much confusion and debate, and one aspect in particular still has scholars perplexed: Liszt’s national identity. Writers have come down on all sides, declaring Liszt was „really” Hungarian, French, German, or „cosmopolitan”, yet the role of language in projecting these identities has so far been overlooked. This article maps Liszt’s fluctuating proficiency and frequency of use of languages onto his biography. It identifies clear patterns that suggest his linguistic „reconstructions” were a means of deliberately adapting his identity as appropriate. It draws patterns from a wide range of Liszt’s letters in order to establish why and how he used a device commonly referred to in sociolinguistics as „codeswitching”. This is a concept whereby bilingual speakers switch language mid-conversation or mid-sentence. The article argues that Liszt switched language to bring forward certain identities to certain recipients. It concludes by considering how „codeswitching” may also relate to his music, by applying the concept to the symphonic poem *Héroïde funèbre*. (First published in *19th Century Music*, Vol. 36, No. 3, Spring 2013)

Joanne Cormac is a Music Lecturer at Oxford Brookes. She studied Music at the University of Nottingham and then completed an MMus and PhD at the University of Birmingham, supervised by Professor Kenneth Hamilton. She is currently reworking her doctoral thesis, entitled *Liszt as Kapellmeister: the Development of the Symphonic Poems on the Weimar Stage*, into a book. Since completing her doctoral work, Joanne has been an Early Career Research Associate at the Institute of Musical Research. Her research interests include 19th-century German theatre, programme music, genre development, and issues related to identity and ‘otherness.’ Her recent publications include an article entitled ‘From Tragedy to Melodrama: Rethinking Liszt’s *Hamlet*’ in *19th-century Music Review*.